

DİJİTAL SOSYOLOJİ VE DİJİTAL SINIF ÇALIŞMALARI: YENİ KAVRAMLAR

DIGITAL SOCIOLOGY AND DIGITAL WORKING CLASS STUDIES: NEW CONCEPTS

Özgür YILMAZ¹

Öz

Çalışma öncelikli olarak beşeri bilimlerin dijitalleşme ve toplum arasındaki ilişkiye artan ilgisi sonucu ortaya çıkan “dijital beşeri bilimler” olgusuna değinmiştir. Dijitalleşmenin, sosyolojinin ilgi alanlarını ve ilgilendiği konuları dijital alana kaydırmasıyla birlikte bir alt disiplin olarak “dijital sosyoloji”den bahsedilebilir hale gelmiştir. Dijital sınıf çalışmaları ise genellikle dijital emek tartışmaları üzerine bina edilmektedir. Ancak çalışmada dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmalarının birçok ortak ilgi alanına sahip olduğu fikri önerilmektedir. Çalışmanın temel amacı dijital beşeri bilimlerin bir alt disiplini olarak dijital sosyolojisi olgusunu tanımlamak, dijital sosyoloji ile dijital sınıf çalışmaları arasında bir diyalog oluşturmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için yöntemsel olarak ikincil kaynak verilerini temel alan süreç analizi kullanılmaktadır. Bu inceleme sürecinde incelenecek kavramlar olarak neoliberal yorgunluk, irade güvencesizliği, kaçırma korkusu, absenteizm, presentizm, işsiz büyüme, Kaizen, siber hedonizm, dijital nomadizm, siber Balkanlaşma ve iş birliği yapmama olguları belirlenmiştir.

Anahtar Kelime: Dijital Beşeri Bilimler, Dijital Sosyoloji, Dijital Sınıf Çalışmaları

Jel Kodları: Z13

Abstract

The study primarily addressed the phenomenon of "digital humanities", which emerged because of the increasing interest of the humanities in the relationship between digitalization and society. With the shift of digitalization and sociology's interests and subjects to the digital field, "digital sociology" has become possible to talk about as a sub-discipline. Digital labour studies, on the other hand, are generally built on discussions of digital labour. However, in the study, the idea that digital sociology and digital labour studies have many common interests is suggested. The main purpose of the study is to define the phenomenon of digital sociology as a sub-discipline of digital humanities and to create a dialogue between digital sociology and digital labour studies. To achieve this goal, process analysis based on secondary source data is used methodically. Neoliberal fatigue, insecurity of will, fear of missing out, absenteeism, presentism, unemployed growth, Kaizen, cyber hedonism, digital nomadism, cyber Balkanization and non-cooperation were determined as the concepts to be examined in this review process.

Key Words: Digital Humanities, Digital Sociology, Digital Labour Studies

Jel Codes: Z13

¹ İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Doktora Programı Öğrencisi, YÖK 100/2000 Afrika Çalışmaları Bursiyeri, ozgurymaz955@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3020-8550

Gönderim Tarihi: 17.03.2023

Yayına Kabul Tarihi: 05.10.2023

Yayın Tarihi: 30.11.2023

GİRİŞ

Beşeri bilimler ve bilgi teknolojileri arasındaki angajman yeni bir oldu değildir. Beşeri bilimler katılım biçimlerini, kurumsal modelleri, teknolojileri ve söylemsel stratejileri araştırmaktadır. Dijital teknolojilerin her alanda yoğun bir şekilde gelişmesi çok sayıda disiplinin bakış açısını ve yaklaşımlarını etkilemektedir. Bu bağlamda dijitalleşmenin beşeri bilimler üzerinde stratejik düzeyde bir baskı oluşturduğu söylenebilmektedir. Dijital beşeri bilimler, görsel ve işitsel medyanın potansiyelinden yararlanmaktadır; dijital beşeri bilimler bilimsel araçları, veri tabanlarını, ağ bağlantılı medyanın ve noktadan noktaya yorumları bir araya getirmektedir (Svensson, 2010).

Dijital beşeri bilimler, hayal kırıklığı, tatminsizlik, epistemik gerilim, günlük faaliyetler, teknolojik vizyon, disiplinler zorluklar, kurumsal ilgi, umut, idealler ve güçlü vizyonlar tarafından yönlendirilen bir yirmi birinci yüzyıl beşeri bilimler projesi olarak görülebilir. Dijital beşeri bilimler iyi tanımlanmış veya açıkça çitlerle çevrili bir alan değildir. Aksine, bir araya gelen farklı epistemik gelenekler ve kökten farklı vizyonlarla karakterize edilmektedir. Dijital beşeri bilimler, beşeri bilimler ile dijital arasındaki karşılıklı ilişkinin zengin ve çok yönlü olduğu görüşüyle uyumlu görünmektedir. Dijital beşeri bilimler teknolojiyle bir araç, araştırma nesnesi, ifade aracı, aktivist mekan ve daha fazlası olarak ilişki kurmakla ilgiliyse ve bu modları özünde birbirine bağlı olarak görülmektedir; alanı muhtemelen bu perspektiflerin ve epistemik geleneğin bir araya geldiği bir yer olarak görülmesi gerekmektedir (Svensson, 2012: 42, 54).

Bu çalışmada dijitalleşme ile toplum arasındaki karşılıklı ilişkinin veçhelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Yalnızca dijital bir toplumdaki bahsedilememekte, aynı zamanda toplumun, kültürün ve sınıfların dijitalleşmeden etkilenmeleri de gündeme gelmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada, sosyolojinin ilgi alanına giren konular incelenecektir. Peki dijitalleşme bu denli etkiliyse, dijital bir sosyolojiden bahsedilebilir mi? Çalışmanın ilk bölümünde dijital sosyoloji önermesinin jenealojisi incelenecektir. Bu bölümün amaçlarından biri de dijital sosyolojinin anaakım çalışmalar haricinde eleştirel bir perspektife oturtulup oturtulamayacağını sorgulamaktır. Eleştirel dendiğinde ilk akla gelen gelenek Marksizm'dir ve bu bölümde son dönemde kendisine ilginin önemli derecede arttığı “sınıf çalışmaları”nın iyi bir örneklem olduğu düşünülmektedir. İlk bölümün ardından, dijital sosyoloji önermesinin ilgi alanına giren kavram setinden seçmelere göz gezdirilecektir. Bu kavramlar sırasıyla, neoliberal yorgunluk, irade güvencesizliği, kaçırma korkusu, absenteizm, presentizm, işsiz büyüme, Kaizen, siber hedonizm, dijital nomadizm, siber Balkanlaşma ve iş birliği yapmama şeklindedir. Sonuç kısmında ise çalışmanın bütününe ilişkin bir değerlendirme ve dijital sosyoloji/dijital sınıf çalışmalarının gündemlerine ilişkin önerilerde bulunulacaktır.

Çalışma yöntem olarak, “ikincil kaynak verileri ve süreç analizi”. İkincil kaynak verileri ve süreç analizi, “niteliksel ve yorumlamacı süreç analizi geleneğine bağlı”dır ve “belirli bir sonuca

ilerleyen nedensel bir gidişatın öyküsel anlatımına” dayanmaktadır. İkincil veriler, incelenecek kavramlara ilişkin yürütülen tartışmaların konu olduğu dokümanlar olacaktır (Gürcan, 2019: 74).

DİJİTAL SOSYOLOJİ VE DİJİTAL SINIF ÇALIŞMALARI: NEDİR VE NE DEĞİLDİR?

Sosyologlar, başlangıcından bu yana internetle ilgili araştırma yapmaktadır. Sosyologlar tarafından çevrimiçi topluluklar, siber uzam ve siber kimliklerle ilgili birçok farklı toplumsal konu ele alınmaktadır. Bu tür araştırmalar “siber sosyoloji”, “internet sosyolojisi”, “siber kültür sosyolojisi” ve “dijital sosyoloji” gibi farklı isimlerle anılmıştır. 1990’ların başında “siber” terimi kullanılırken, bu kavramın yerini “dijital” almış gibi görünmektedir. Benzer bir şekilde masaüstü bilgisayarların yerini de taşınabilir cihazlar almaktadır. Dijital sosyoloji, diğer disiplinlere ve onların “dijital” terimini kullanmalarına atıfta bulunan tanımlayıcı bir terimdir. Her ne kadar yeni bir kavram olsa dijital sosyoloji, dijital teknolojilerin yaygınlaşması ile sosyolojide bir alt disiplin olarak belirmeye başlamıştır. Burada kilit nokta dijital teknolojilerin insanların gündelik hayatında ayrılmaz ve merkezi bir parçası haline gelmesidir. Dijital sosyoloji, bu teknolojilerin etkilerini, gelişimini ve kullanımını analiz edebilmektedir. Dijital teknolojilerin kullanımları, dijital medya kullanım pratikleri, dijital verilerin analizi ve eleştirel dijital sosyoloji, dijital sosyolojinin ilgi alanları olarak öne çıkmaktadır (Lupton, 2012: 4-5).

Toplumsal hayat, dijital teknolojiler üzerinden ve dijital teknolojiler vasıtasıyla yapılandırılmaktadır. Dijital teknolojiler, benlik, sosyal ilişkiler, cisimleşme, insan-insan olmayan ilişkiler ve mekan ve yer kavramlarının yapılandırılmasında giderek artan bir şekilde önemli bir rol oynamaktadır. Dijital teknoloji kullanımı ve uygulaması, cinsiyet, sosyal sınıf, coğrafi konum, eğitim, ırk/etnisite ve yaş gibi sosyal kategoriler üzerinden yapılandırılmaktadır. Dijital teknolojiler, aile, işyeri, eğitim sistemi, sağlık sistemi, kitle iletişim araçları ve ekonomi gibi çağdaş sosyal ağların ve sosyal kurumların ayrılmaz bir parçasıdır. Dijital teknolojiler, sosyoloji pratiği yapmanın alternatif yollarını sunmaktadır. Bunun yanı sıra dijital teknolojiler, düşüncenin şeyelediği, kamusallaştığı ve metalaştığı yeni bir bilgi ekonomisi yaratmıştır. Dijital veri nesnelere, çeşitli forumlarda dolaşarak ve yeni biçimler ve değerler kazanarak, arşiv dışında kendilerine ait bir sosyal yaşamları vardır. Dijital teknolojiler yeni siyasi ilişkiler ve güç ilişkileri yaratmaktadır. Dijital teknolojilerin kullanıcıları, dijital verileri hem tüketerek hem de yaratarak kendi yaşamlarının giderek daha fazla gözlemcisi ve belgeleyicisi haline gelmektedir. Dijital teknolojilerle etkileşimleri yoluyla dinamik dijital veri toplulukları olarak oluşturulmaktadır (Lupton, 2015: 188-189).

Dijital sosyoloji, yeni teknolojik gelişmelerle ve bunların nasıl şekillendiğini ve toplumların temel süreçleri tarafından nasıl şekillendirildiğini giderek daha fazla kavramaya başlamıştır. Güç ilişkileri ve eşitsizliği, türler arasındaki bulanıklık, nesiller hakkında düşünme, iş ve organizasyonların dönüşümü dahil olmak üzere daha fazla gündemle ilgilenilmektedir. Dijital sosyolojiyle ilintili olarak özellikle 2008 sonrasında ortaya çıkmıştır. Bunda, 2004 yılında kurulan Facebook’un ve 2006 yılında

kurulan Twitter'ın katkısı olmuştur. Dijital sosyoloji bir alt disiplin olarak klasik dönem sosyologlarının temel kuram ve kavramları üzerine kurulmuştur (Kardaş, 2018: 19). Dijital sosyoloji, yüz yüze etkileşimden aracılı etkileşime geçişi teorileştirmektedir. Bu bağlamda çağdaş sosyologlardan da etkilenilmektedir. Yeni sorunları teorileştirme sürecinde -örneğin- Erving Goffman'ın yüz yüze etkileşim analizini aracılı iletişime uygulayan mevcut çalışmaları eleştirel bir şekilde değerlendirmekte ve aracılı etkileşim için etkileşimli kavramlar geliştirmektedir. Yine aynı şekilde “dijital sermaye” araştırmalarında Pierre Bourdieu'den ve bazı sanal toplulukların analizinde Emile Durkheim'den yararlanılmaktadır (Fussey & Roth, 2020: 662, 664).

Bunun haricinde dijital sosyolojinin karşılaştığı birtakım zorluklar söz konusudur:

1. Dijital araştırma için gerekli olan disiplinler arası bütünleşmenin sağlanamaması,
2. Makro, orta ve mikro sosyal düzeyleri incelemenin henüz eklemlenmemiş olması,
3. Dijital mahremiyet ve güvenlik gibi olumsuz etkilerin incelenmesinde eksiklik,
4. Dijital ayak izlerinin bilimsel araştırma için bilgi kaynağı olarak kullanılamaması,
5. Dijital toplumsal açıklamaya uygun yeni sosyolojik kavram setinde yenilik yapılmaması,
6. Dijital sosyolojik araştırmalarda etik kavramının tartışılmasında eksiklikler (Serpa, 2021: 315).

Sınıf çalışmaları, 1940'lardan 1970'li yıllara kadar olan dönemde hem bir ölçüde güvenlikten hem de reel ve sürekli ücret artışından yararlandığı bir dönemden sonra, işçi sınıfı için bir kriz ve güvensizlik döneminde ortaya çıkmıştır. Sınıf çalışmaları, diğer disiplinlerden farklı olan işçi sınıfı yaşamına ve kültürüne disiplinlerarası bir odaklanma sağlamaktadır; yaşanmış sınıf deneyiminin keşfinde akademisyenlerin, aktivistlerin, gazetecilerin, sanatçıların, fotoğrafçıların ve her türden yazarın içgörülerini birleştirmektedir (Fazio, Launius & Strangleman, 2021: 2, 5). Sınıf çalışmalarında, diğer disiplinler arası alanlar gibi bilgi üretimi sürecinde çeşitli fikirler bütünleştirilmektedir. Sınıf çalışmaları, -özellikle ABD kültüründe- işçi sınıfından insanların görmezden geldiğini, yanlış temsil edildiğini veya aşağılandığını uzun süredir tartışmaktadır ve bilimsel kişisel anlatılar, işçi sınıfını yalnızca çalışma nesneleri olarak değil aynı zamanda özneler ve hikaye anlatıcıları olarak da görünür ve merkezi kılmaktadır. Sınıf çalışmaları yalnızca işçi sınıfı yaşamını anlama taahhüdünü ve sınıfı incelemek için eleştirel bir ethosu paylaşmamakta aynı zamanda akademik bir topluluk içinde bir duygu yapısı yaratarak önemli kişiler arası bağlantılar oluşturmaktadır (Linkon, 2021: 21-26).

Sınıf çalışmaları çağdaş siyasi tartışmalarda hayati bir role sahiptir (Entin, 2021: 32). Sınıf çalışmaları, ana akım ekonomi politığın güçlü bir eleştirisini sunmaktadır (Taylor, 2017: 39). Anaakım yaklaşımda anlatı ve hikayeler gerçeğin temsili olarak görülmektedir. Böylelikle siyasete kapalı bir içerik üretilmektedir (Yücesan-Özdemir, 2017: 157). Sınıf çalışmaları, “siyasal eylemin gerçekleşeceği

alanın incelenebileceği bir analiz biçiminin ortaya konması olarak düşünülmelidir” (Yücesan-Özdemir, 2021: 28). Sınıf, “hiyerarşik yapıda, gelir gibi ‘iktisadi’ kriterlere, ‘piyasa fırsatlarına’, mesleğe göre ayırıştırılan bir ‘katmanlandırma’ olarak ele alan jeolojik model yerine sınıfı bir toplumsal ilişki olarak ele almak gerekir” (Yücesan-Özdemir, 2021: 30). Sınıf çalışmalarının güncel bir görünümü “yeni sınıf çalışmaları”nda (NWS) bulunmaktadır.

Yeni sınıf çalışmaları, sınıf, ırk, cinsiyet ve diğer kimliklerin kesişimiyle ilgilenmektedir (Strangleman, 2008: 17). Kesişimsellik vasıtasıyla sınıf çalışmaları daha yaratıcı eleştirel bir katılım için bir model sunmaktadır. Yeni sınıf çalışmaları, işçi sınıfı deneyimini anlamının kaynakları olarak kültürel temsillerin merkeziliğini vurgulamaktadır. NWS, birden çok sınıf tanımıyla çalışır ve sınıfa kimliğin veya sosyal süreçlerin diğer yönleri üzerinde ayrıcalık tanımamaktadır (Das, 2017: 87). Yeni sınıf çalışmalarında kesişimsellik ekonomi politik, sosyoloji, coğrafya ve antropoloji gibi disiplinlerin bir araya getirilmesini sağlamaktadır (Taylor & Rioux, 2018: 16).

Sınıf çalışmalarının son dönemde gündemine aldığı konulardan biri “dijital emek”tir. Dijital emek ikiye ayrılmaktadır: İlk olarak dijital ücretli emek kapitalist platformlar aracılığıyla freelance çalışanların ücretli bir şekilde gerçekleştiği emek biçimidir. İkinci biçim ise, karşılığı ödenmemiş dijital emektir. Bu ikinci tipteki dijital emek türünde, dijital platformlar resmi olarak çok az sayıda işçi istihdam etmekte, internet kullanıcılarına bedava hizmet sunmaktadır. Burada platform sahipleri büyük miktarlarda sermaye biriktirmeyi başarmaktadır (Pencolé, 2021: 101-102).

Dijital emek/sınıf çalışmaları, bilgi toplumu teorisi ve prekarya ve maddi olmayan emek gibi kavramları içeren Otonomcu öncüllere ilişkin bir eleştiri üzerinde gelişmiştir. Dijital emek çalışmaları aynı zamanda iletişim çalışmaları, kültürel çalışmalar, medya çalışmaları ve ilişkili diğer alanlardaki emek süreçlerinde de bir rönesans başlatmıştır (Neilson, 2018: 882). Dijital emek çalışmaları genellikle Batı-merkezlidir. Dolayısıyla odak noktaları, oyun, yaratıcılık, fandom, keşif ve katılım gibi birinci dünya kaynaklı kavramlardır. Ancak “marjinal” konular (kadınlar, kent yoksulları, ırksal ve etnik azınlıklar) gerek Küresel Kuzey’de gerek Küresel Güney’de internetin eşitsiz coğrafyalarında emeğin küresel bölünmesiyle birlikte platform ekonomilerinde merkezi bir araştırma konusudur (Casilli, 2017: 3939). Dolayısıyla denebilir ki, dijital emek/sınıf çalışmaları, sınıf çalışmalarının bugünkü görünümüdür.

Peki dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmaları hangi düzlemde birleştirilebilir? Kesişimsellik bu noktada oldukça kullanışlı bir kavramdır. “Kesişimsellik kavramı -toplumsal cinsiyet, ırk, sınıf, ama aynı zamanda cinsellik, yaş ve dine bağlı- farklı ayrımcılık ve baskı biçimlerinin ayrılamaz biçimde birbirleriyle bağlantılı olduğunu ileri sürer. Bu ayrımcılık -ve imtiyaz yapıları- birbirlerini karşılıklı olarak kurarlar ve özgürleşimci stratejiler geliştirmek için, karşılıklı olarak kurarlar ve insanların kimlikleri ve toplumsal konumları üzerinde etkide bulunurlar” (Sauer, 2021: 204). Bu noktada dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmalarının benzer konulara ilgi gösterdiği hatırlanmalıdır. Toplumsal

cinsiyet, ırk ve sınıf meseleleri dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmalarının birleştiği noktalardır. Bu bağlamda dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmalarının tek bir potada eritme amacının olmadığı söylenmelidir. Neticede bu iki alan da farklı epistemolojik geleneklerdir. Ancak günümüzde dijitalleşme ve toplum ilişkisinin gündemini meşgul eden konular bu iki alanı bir ortaklığa/yakınlaşmaya sokmaktadır. Bu iki alanın bir diyaloga sokulmasıyla yeni konular ve yeni kavramlar anlaşılabilir hale gelebilir. Çalışmanın bir sonraki bölümü kesişimselliğin yeni konuları incelenecektir.

YENİ KAVRAMLAR VE GELECEĞİ DÜŞÜNMEK

Son dönemde beşeri bilimlerde birbirinden bağımsızmış gibi görünen birçok farklı kavram tartışılmaktadır. Ancak bir önceki bölümde de bahsedildiği gibi toplumsal olan ve sınıfsal olanın birbiriyle iç içe girmiş durumda olduğu görülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın iddiası bu kavramların birbirinden bağımsız olmadığı, neoliberalizm ve onunla ilintili olan dijitalleşme olgusuyla bağlantılı olduğu söylenebilir. Bu kavramların incelenmesi yoluyla dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmalarının yeni gündemleri ortaya çıkarılacaktır.

Kavramlardan ilki neoliberal yorgunluk kavramıdır. Son dönemde depresyon ve tükenmişlik gibi ruhsal bozukluklar artışa geçmiştir. Neoliberal yorgunluk üzerine çalışan Byung-Chul Han, depresyon olgusunun görünümü olduğu yorgunluk olgusu kişisel sorumluluk ideolojisidir. Burada bahsedilen yorgunluk anlık değil kalıcıdır; bir benlik yorgunluğudur. Bu yorgunluğun sebepleri sosyal ilişkiler, kucaklaşmalar ve fiziksel temas eksikliğidir (Han, 2021). Neoliberalizmin en önemli özelliklerinden biri sorumluluğu kolektiften kişisel sorumluluklara yönlendirmesidir (Frantzen, 2021). Neoliberalizmde bireylerden toplumsal sorunlara bireysel çözümler bulmaları, bireysel kaynak ve seçimlerini, başarı ve başarısızlıklarının sorumluluklarını üstlenmeleri beklenmektedir (Bauman, 2013: 129). Neoliberal bireyselleşmenin sorumluluk ideolojisini kabul ederek denetim ve tabiiyet ağlarına tabi olunmaktadır. Kişiler sağlıklarından, ekonomik durumlarından, yaşamı ile ilgili beklentilerinden kendileri sorumlu hale getirilmektedir (Mongomery & bergman, 2022: 145). Sorumluluğun bu şekilde bireyselleştirilmesi, ilk olarak insanları komünal ve dayanışmacı yaşam biçimlerinden ayırmakta ve ikinci olarak, bunun yerine toplumsal yaşamı bireysel değişim, istihdam, seçim ve sorumluluk çerçevesinde yapılandıran süreçleri ifade etmektedir (Neilson, 2018: 291). Kişileri depresyona sürükleyen şey toplumsalın gitgide atomlarına ayrılmasıdır (Han, 2020). Han, bu sürecin neoliberal olduğu kadar “dijital” olduğunu da belirtmektedir (Han, 2022: 12). Neoliberal yorgunluk olgusu “geleceğin iptali” ile ilişkilidir. Geleceğin iptali olgusu neoliberal sorumlulaştırma ve bireyselleştirme süreçleriyle de ilintilidir: Geleceğin iptalinde, geleceğe ilişkin beklentiler çökmüştür. Geçicilik olgusuna işaret eden geleceğin iptali, yeninin ortaya çıkışının zayıflamasının altını çizmektedir. Bu düzlemde “gelecek” tamamen belirlenmiş durumdadır. Geleceğin iptali, kalıcı bir yapısal istikrarsızlığı, değişmez bir biçimde durağanlığı ve muhafazakarlık olgusunu ifade etmektedir (Fisher, 2011: 84).

Yorgunluk olgusuyla ilintili bir diğer kavram irade güvencesizliğidir. Yücesan-Özdemir (2021: 24) irade güvencesizliği olgusunu, “iradeyi oluşturamama, onu sarih bir şekilde ifade ederek ortaya koyamama, taleplere dönüştürememe ve bir program çerçevesinde yeniden biçimlendiremem” olarak tanımlamaktadır. İrade güvencesizliği kendini “tereddüt, bunalım, özgüvensizlik, güçsüzlük, burjuva ideolojisinin büyük öznelere kolaylıkla kapılma gibi semptomlar” üzerinden açığa vurmakta ve irade güvencesizliği sık sık iş değiştirme, hayatta dikiş tutturamama ve kırık çıkık işlerde çalışma gibi sonuçlarda gözlemlenmektedir (Yücesan-Özdemir, 2021: 24). İrade güvencesizliği duyguların ve duygulanımların yabancılaşmasını beraberinde getirmektedir (Bilir, 2008: 30). Burada irade güvencesizliğinin semptomlarının neoliberal yorgunlukla ortak noktaları rahatlıkla görülebilmektedir. Kişilerin, neoliberalizm ve dijitalleşme sürecinin ardından aldıkları sorumlulukların yükü sonucunda görülen kırılma olgusu iki kavramda da ortaktır.

Dijital sosyolojinin gündeminde olan kavramlardan bir diğeri “fear of missing out” (geride kalma/kaçırma korkusu; FOMO) olarak bilinen olgudur. FOMO, tüketici davranışlarında, özellikle sosyal medya pazarlaması bağlamında gelişen ve önemi giderek artan bir kavramdır. Bu bağlamda, FOMO, sosyal medya kullanıcılarının, akranlarının ödüllendirici bir şey yaptığını, deneyimlediğini veya sahip olduğunu algıladıklarında hissettikleri kaygıyı ifade eder, ancak bu bir "geride kalma" hissidir. Sosyal medya etkileşimi ve bireysel olarak diğer insanların deneyimlerinden haberdar olma ve bağlantı kurma arzudur. FOMO'nun akıllı telefonun aşırı kullanımı, madde kötüye kullanımı ve azalan uyku dahil olmak üzere çevrimdışı davranışlarla da ilişkili olduğu bulunmuştur (Zhang, Jiménez & Cicala, 2020: 1619).

FOMO, başkalarının yaptıklarıyla sürekli olarak bağlantıda kalma arzusuyla karakterize edilmektedir. Facebook, Twitter ve Foursquare gibi hizmetler, sosyal bağlantı aramak için teknolojik araçlardır ve daha yüksek düzeyde sosyal katılım vaadinde bulunmaktadır. Sosyal medya katılımı, olup bitenlerle sürekli bir bağlantıya yönelenler için yüksek verimli, düşük sürtünmeli bir yol sunmaktadır (Przybylski, Murayama, DeHaan & Gladwell, 2013: 1841). Yapılan araştırmalar, FOMO'nun sinirlilik, kaygı ve yetersizlik duygularından oluştuğunu ve bu duyguların, bir kişi sosyal medya web sitelerine giriş yaptığında daha da kötüleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Kişinin "kaçırdığına" dair yoğun duyguları, satın alma kararlarını etkileme gücüne sahiptir. Bir kişi, daha iyi bir şeye sahip olma olasılığını veya "uyum sağlama" fırsatını kaçırmak istemediği için arkadaşından daha iyi veya daha pahalı bir ürün satın almayı seçebilmektedir. Bu gibi durumlarda, insanlar sosyal baskılar ve dışlanma korkusu nedeniyle genellikle yaptıkları veya satın aldıkları şeyleri değiştirebilmektedir (Abel, Buff & Burr, 2016: 35). Mark Fisher'ın belirttiği gibi FOMO, zamana dayalı bir kaygı biçimidir. Yani FOMO, sürekli acele ve sürekli hareket halini işaret etmektedir (Fisher, 2020a). Bu noktada FOMO olgusunun dijital sosyolojinin konusuna girdiği görülmektedir. Peki FOMO'nun sınıf çalışmaları ile bağlantısı nedir? Bu sorunun cevabı “çalışma acısı” kavramında bulunabilir.

Çalışma acısı, “kaza” adı verilen iş cinayetlerinin dışında çalışma ile psiko-sosyal hasar arasındaki ilişkileri teşkil etmektedir. Çalışma dünyasından kaynaklanan stres çalışma acısının en şiddetli biçimlerinden biridir. Ruhsallığın bireysel başarısızlık meselesine indirgenmesi çalışma acısı ile doğrudan ilişkilidir (Odman, 2022). Fransız Psikiyatrist Christophe Dejours, çalışmanın değişen yapısı ve yeni acı biçimlerini günümüzün çalışma organizasyonu ile bağlantılandırmaktadır: “Acı belirtileri, depresyon, üzüntü, huzursuzluk, gerginlik...” (Dejours, 2010).

İşte tam da bu noktada dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmaları aynı noktanın tespitine girişebilir hale gelebilir: Neoliberalizm ve dijitalleşmenin sonucunda “artan rekabetin neden olduğu istikrarsızlık, akut rahatsızlıklar, sürekli endişe ve kronik mutsuzluk” yeni sorunlar olarak görülebilir (Bauman, 2014: 37). Çalışma hayatından bu yeni sorunlara “devamsızlık, planlanmış çalışma için rapor vermeme olarak” tanımlanabilecek absenteizm (Darr & Johns, 2008: 295); artan çalışan devri (turnover) ve “iş yerinde bulunmasına rağmen zihinsel olarak her zamankinden daha az varlık gösterebilme durumu” (Mandıracıoğlu, 2013: 10) olarak tanımlanan presentizm gibi olgularla karşılık vermektedir. Özellikle depresif rahatsızlığı olanlarda presentizm daha sıklıkla görülmektedir (Mandıracıoğlu, 2013: 11). Bir diğer direnme olgusu da “iş birliği yapmama” (non-cooperation) olgusudur. İş birliği yapmama, iş birliğinin zıttı olan bir sivil itaatsizlik eylemidir (Arjona, 2017: 762). “Özellikle devlete ve işgalci güçlere karşı yapılan sivil itaatsizlik eylemleri için kullanılır. Mevcut iktidara, karar ve işleyişlerine uymayarak, toplumsal/ekonomik/siyasi yaşama dahil olmayarak (örneğin vergileri ödemeyerek, boykot ederek vs.) yapılan muhalefet/protesto biçimidir” (Prashad, 2019: 65). Dolayısıyla dijital sınıf çalışmalarının bu konuları incelemede oldukça faydalı olduğu görülebilir. Dijital sınıf çalışmalarının “psiko-sosyal” olanı gündemine almasında işsiz büyüme olgusu dikkati çekmektedir. İşsiz büyüme gelir eşitsizliğini arttıran bir olgudur. İşsiz büyüme, GSYİH oranlarındaki artış oranları yüksek olan ülkelerde işsizlik ve yoksulluğun hızla yükselmesini imlemektedir (Davis, 2018: 33). İşsizliğin artışı, işsizlik kaynaklı intiharların da artmasına yol açmaktadır. Bu noktada her depresyon vakasını ekonomik sebeplere bağlamak politik kolaycılığa yol açmaktadır: Ancak bu olgulara dikkat çekmek anaakım yaklaşımın yaptığı “her türlü depresyonun kökeninin her zaman ya bireyin beyin kimyasında ya da çocukluk deneyimlerinde yattığını” öne sürmekten daha faydalıdır (Fisher, 2020b). Neoliberalizm bunu yaparken, işsizliğin artan makineleşme ve otomasyonun sonucu olduğu yönünde bir hedef saptırmaya da yönelmektedir. Makinelerin ya da robotların insanların işlerini ellerinden alacakları ve insanların işsiz kalacakları yönündeki senaryonun izleri 1812’deki İngiltere’de yaşanan Ludist ayaklanmasına kadar sürülebilir (Ford, 2022: 49).

Neoliberalizmde sorun yaşayanlar yalnızca işsizler değildir. Neoliberal proje yeni bir iş perspektifi yaratmaktadır. Kaizen, bu yeni iş ahlakının en uygun örneğidir. Kaizen, birçok batılı şirkette yaygın hale gelen Japonca bir kelimedir. Kelime, standart çalışma şeklinin sürekli olarak iyileştirilmesi sürecini belirtmektedir. Kai (değişim) ve Zen (daha iyiye doğru) olmak üzere iki kavramı içeren bileşik bir kelimedir. Kaizen, 1950’de yönetim ve hükümetin mevcut çatışmacı yönetim sisteminde bir sorun

ve bekleyen bir işgücü açığı olduğunu kabul etmesiyle Japonya'da ortaya çıkmıştır. İlk olarak, artan rekabet ve küreselleşmenin baskısı sonrasında bir Japon otomobil üreticisi olan Toyota'da verimliliği, üretkenliği ve rekabet gücünü artırmak için 1986 yılında tanıtılmış ve uygulanmıştır. O zamandan beri Kaizen, Japon üretim sisteminin bir parçası haline gelmiştir (Singh & Singh, 2009: 51-52). Kaizen maliyet, kalite, esneklik ve ayrıca verimlilik açısından iyileştirmeler yapmaktadır: İsraf, tutarsızlık, gerilim alanlarında iyileştirme amaçlanmaktadır. Kaizen ile “toplam kalite kontrol”, “toplam üretken bakım”, “kalite iyileştirme, otomasyon, sıfır hata”, “anında üretim” ve “kalite kontrol çemberi” şeklindeki kavram setiyle ele alınmaktadır (Maarof & Mahmud, 2016: 525). Kaizen olgusu, görüleceği üzere esnek üretim biçiminin önemli bir örneğidir. Üretim sürecinde yaşanan esnekleşme de yukarıda belirtilen psiko-sosyal olgularla doğrudan ilişki halindedir: “...firmaların fason üretimle küçülmesinin, personel sayısının azaltılmasına, bunun da kalan personelin iş yükünün artmasına ve işe olan güvenlerinin, yaratıcılıklarının azalmasına, fiziksel ve ruhsal sağlıklarının bozulmasına yol” açmaktadır (Belek, 2018: 123). Doğrudan Kaizen ile ilgili olarak benzer bir olgu dikkati çekmektedir:

“...yüksek gelirim, belirsizlik, iş tatmininde düşüş, işi bırakma niyetinde artış gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Tam zamanında üretimin neden olduğu en önemli sağlık sorunları burada da kas iskelet sistemi hastalıkları, streste ve depresyonda artıştır” (Belek, 2018: 283).

Dijital sosyolojinin ilgilendiği alanlardan biri de sosyal medya platformlarıdır. Bu platformlardan biri olan Instagram ile “hedonizm” tartışmaları güncellik kazanmıştır. Hedonizm, “zevk” anlamına gelen Yunanca hedone'den türetilmiştir. Bir değer teorisi olarak hedonizm, değerli ve değersiz olan tek şeyin sırasıyla zevk ve acı olduğunu savunmaktadır. Hedonizm, genel olarak hem zihinsel hem de fiziksel olarak uyarılan haz duyularına erişmeyi hayatın nihai hedefi olarak kabul etmektedir. Hazcı bir şekilde yaşanan bir hayat, bu nedenle, direnci ve rahatsızlığı en aza indirirken, bilinçli olarak zevki en üst düzeye çıkarmaya yönelik çabayı gerektirmektedir (Daudi, 2022: 4). Hedonizm ve Instagram tartışmaları beraberinde “siber hedonizm” kavramsallaştırmasını getirmiştir. Bu yeni hedonizm biçimi, fetişleştirilmiş bir mutluluk arzusuna delalet etmektedir. Neoliberal model, her şeyi metaya çevirir ve devamlı metalaştıracak yeni bir şey bulur: mutluluğun kendisi bunlardan biridir. Yeni hedonistlere göre, mutlu olmak, istediğin her şeye sahip olmaktır (Standing, 2009: 221) -bu noktada satın alabilme/tüketim kültürü üzerinden sınıf çalışmalarına doğru bir korelasyon da kurulabilir-. Hedonist yaşam tarzı, Instagram sosyal medyasında bulunan bir içerik türüdür. Resimler ve videolar aracılığıyla görselleştirilen hedonist yaşam tarzı, izleyici üzerinde etki yaratma eğilimindedir. Instagram'daki hedonist yaşam tarzı, genellikle prestij, markalı ürünlerin mülkiyeti ve lüks bir yerde tatil fotoğrafları ile görselleştirilmektedir. Instagram'da hedonist yaşam tarzını gören kullanıcılar, kaygı, kıskançlık, sık sık kendilerini diğer insanlarla kıyaslama vb. gibi sorunlar görülmektedir (Prilyantinasari & Mulyana, 2020: 396-397).

Dijital sosyolojinin literatürüne giren diğer bir kavram ise dijital göçebeliktir. Bu fenomen, özellikle göçebe işçilerin kendine özgü çalışma pratikleri ve yaşam tarzları ile boş zaman, kişisel yaşam

ve işten bağımsızlık arasındaki sürekli denge arayışları ile ilgili olarak tüm dünyaya hızla yayılmıştır. İş piyasası bağlamında, dijital göçebeler birçok benzerliği paylaşsalar da kendilerini dijital ekonomideki diğer çalışanlardan farklı konumlandırmaktadır. Göçebe davranışları, uzaktan çalışanlar ve diğer göçebe işler tarafından kullanılan aynı bilgi teknolojisi (BT) platformlarını benimsemelerine yol açmakta ancak davranışlarını farklı kılan, sabit bir adrese sahip olmama kararıyla ilişkili olarak seçilen sitelerde kalma süresidir. Yukarıdakiyle aynı mantık doğrultusunda, dijital göçebeler girişimci bir davranış sergilemekte ve aynı zamanda kişisel bilgi yönetimi uygulamalarının yoğun bir şekilde kullanılmasını sergilemektedir; bu da onları metalaştırmaya ve dolayısıyla serbest çalışmaya özgü iş güvencesizliğine karşı daha az savunmasız hale getirmektedir (de Almeida, Correia, Schneider & de Souza, 2021: 1209).

Dijital göçebe, konumdan bağımsız girişimci veya serbest çalışanın sosyal figürü, işi yeni bir kişisel yaşam vizyonu ile birleştirmede bu yeni esneklik biçimini ifade etmektedir. Bir kişinin işyerini ve çalışma saatlerini seçmedeki esnekliği, kişinin ikamet ettiği ülkeyi seçmesini de mümkün kılmaktadır. Ayrıca, dijital göçebe müşteri veya işverenlerle pazarlık yapmadan bir ülkeden diğerine esnek bir şekilde hareket edebilmektedir. Aynı zamanda, bir ülkede veya yerde kalma süresi şirketle ilgili kısıtlamalardan bağımsızdır. Dijital göçebe figürü, bir kişinin dizüstü bilgisayar yardımıyla nereye giderse gitsin her yerde çalışabilme olasılığıyla bağlantılıdır. Bu nedenle, dijital göçebelerin çalışmaları, ister dünyanın büyük metropollerinden birinde vakit geçirsinler, ister çevre ülkelerden birinde bir ortak çalışma alanında otursunlar, sosyo-mekânsal bağlamdan etkilenmemektedir (Müller, 2016: 345). Coğrafi olarak hareketli olmalarına ek olarak, dijital göçebeler genellikle uzak yaşam tarzlarını sürdürmek için farklı işler ve pozisyonlar arasında hareket etmektedirler (Hermann & Paris, 2020: 332). Dijital göçebelerin yeni yerler, etkinlikler ve bireyler arayarak iş ve boş zaman arasındaki bulanık sınırları aktif bir şekilde aşmaktadır (Orel, 2019: 220). Böylelikle görülebilir ki dijital göçebelik yalnızca dijital sosyolojinin değil aynı zamanda dijital sınıf çalışmalarının da inceleme başlığıdır.

Dijital sosyolojinin gündeminde olan bir diğer kavram siber Balkanlaşma'dır. Siber Balkanlaşma, insanların yalnızca benzer düşünen başkalarını aradığı ve böylece kendilerini ideolojik muhalefetten, alternatif anlayıştan ve rahatsız edici tartışmalardan kapattığı olgu olarak tanımlanabilir. Siber Balkanlaşma, kullanıcıların birbirleriyle etkileşime girmeyen gruplara bölünmesidir. Siber Balkanlaşma'nın sonuçlarından biri benzer siyasi ideolojiye sahip çevrimiçi kullanıcıların yalıtılmış çevrimiçi topluluklar halinde gruplaşma eğiliminde olmasıdır (Chan & Fu, 2018: 378). Siber Balkanlaşma internette giderek yaygınlaşmakta, kamuoyunda kutuplaşmaya yol açabilmektedir. Bu süreç, internet üzerinde kimlik ve topluluk deneyimlerini yeniden mümkün kılabilir. Siber Balkanlaşma, yaşam dünyasında kimliğe daha fazla ihtiyaç duyan sağ cemaatte özellikle yaygındır (Han, 2022: 34).

Çalışmanın bu bölümünde, neoliberal yorgunluk, irade güvencesizliği, kaçırma korkusu, absenteizm, presentizm, iş birliği yapmama, işsiz büyüme, Kaizen, siber hedonizm, dijital nomadizm ve siber Balkanlaşma kavramları incelenmiştir. Bu incelemenin amacı dijital sosyolojinin ve dijital sınıf

çalışmalarının ortak noktalarının altını çizmek olarak belirlenmiştir. Bu noktada günümüzde kültürel alanın sınıfsal alanla daha fazla ortak noktaya sahip olduğu görülmüştür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma öncelikli olarak beşeri bilimlerin dijitalleşme ve toplum arasındaki ilişkiye artan ilgisi sonucu ortaya çıkan “dijital beşeri bilimler” olgusuna değinmiştir. Çalışmanın temel amacı dijital beşeri bilimlerin bir alt disiplini olarak dijital sosyolojisi olgusunu tanımlamak, dijital sosyoloji ile dijital sınıf çalışmaları arasında bir diyalog oluşturmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için yöntemsel olarak ikincil kaynak verilerini temel alan süreç analizi kullanılmıştır.

Dijitalleşmenin, sosyolojinin ilgi alanlarını ve ilgilendiği konuları dijital alana kaydırmasıyla birlikte bir alt disiplin olarak “dijital sosyoloji”den bahsedilebilir hale gelmiştir. Dijital sosyoloji her ne kadar birçok farklı konuyla ilgilenirse de bu çalışmanın boyutu dolayısıyla bir kısıtlılığa gidilmiştir. Dolayısıyla soy kütüğüne inilen kavramlar olarak neoliberal yorgunluk, irade güvencesizliği, kaçırma korkusu, absenteizm, presentizm, işsiz büyüme, Kaizen, siber hedonizm, dijital nomadizm, siber Balkanlaşma ve iş birliği yapmama olguları belirlenmiştir. Neoliberal yorgunluk kavramının temelinde neoliberalizmin sorumlulaştırma ideolojisinin yattığı tespit edilmiştir. Son dönemde artan depresyon ve tükenmişlik gibi psiko-sosyal olgular neoliberalizmin bireyselleştirilen sorumluluk süreciyle bağlantılandırılmıştır. Sorumlulaştırma süreciyle ilintili olan diğer kavramlar geleceğin iptali ve irade güvencesizliğidir. Bu kavramlar da tıpkı neoliberal yorgunluk gibi tereddüt ve bunalımların artışıyla görünür hale gelmektedir. Bu noktada dikkati çeken bir olgu, birçok sosyal bilimcinin benzer sorunları farklı yollardan inceleyerek benzer sonuçlara varmış olmasıdır. Dijital sosyoloji, daha önce tüketim kültürü tartışmalarıyla ilintilendirilen “kaçırma korkusu” kavramı gibi güncel sorunlara eğilmeye başlamıştır. Dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmalarının kesiştiği noktayı ise “çalışma acısı” kavramında görüleceği üzere “toplumsal” olan ile “sınıfsal” olan arasındaki bileşik noktaların artışı oluşturmaktadır. Sınıf çalışmalarında ısrar edilmesinin nedeni ise çalışmada incelenen -absenteizm, turnover, presentizm, iş birliği yapmama vb.- mikropolitik direnişlerin varlığıdır. Bu zayıf direniş tipi, sınıfın ya da tarihin sonunu getirenlere zıt bir şekilde sınıfsal olguların varlığına delalet etmektedir. Ancak kolektifleşmenin yerini bireyselleşmenin alması bahsi geçen ufak nüvelerin -depresyon gibi içe kapanma olguları ile- üzerini örtmektedir. Neoliberalizm bu sürece paralel olarak yeni bir ideolojik dayatmaya da gitmektedir. Bu ideolojik dayatma belki de yeni bir “Protestan ahlakı” olarak kodlanabilecek olan Kaizen projesidir. Kaizen fikri aslında postfordist dönüşüm sürecinin esnek üretiminin uygun bir örneği olarak görebilecekken derinlemesine yapılan bir incelemede bu kavramın çalışanları aşan bir öneri olduğu görülmektedir. Kaizen, çalışanlar üzerinde işsizlerin varlığıyla kurulan bir iş disiplini dayatmanın yanında, işsizlerin de “tembeller” olarak kodlamanın yolunu açmaktadır. Dijital sosyolojinin ilgi alanına giren bir diğer önemli kavram ise siber Hedonizm’dir. Siber Hedonizm, sosyal paylaşım ağları üzerinden mutluluk, eğlence ve “iyi olma”nın fetişleştirildiği bir sürecin tanımıdır.

Dijital göçebelik kavramı dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmalarının kesiştiği bir diğer önemli noktadır. Dijital göçebelik iş-boş zaman tartışmalarının yanında yaşam biçimine dikkat çekmektedir. Ancak bu yaşam biçimi her canı isteyen altından kalkamayacağı bir yaşam biçimidir. Sınıfsallık tam da bu noktada devreye girmektedir. Her freelance çalışan “istediği yerde” çalışmamaktadır. Temel olarak her freelance çalışanın bu dolaşma masrafını karşılayabilecek maddi gelirleri yoktur. Birçok freelance çalışan deyim yerindeyse “karın tokluğuna” çalışmaktadır (Yılmaz, 2022). Dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmalarının kesişimselliğine verilen son örnek de siber Balkanlaşma’dır. Siber Balkanlaşma, internet ve sosyal medya paylaşım ağlarında gerçekleşen kabileleşmenin altını çizmektedir. Filtre balonları ve kamusal alan fikirleriyle de bağlantılı olan siber Balkanlaşma karşı fikirlere “duyarsız” olmaktan ziyade onları tamamıyla yok sayan bir noktada durmaktadır. Dolayısıyla siber Balkanlaşma’yı sosyal medyanın ekonomi politiklerinden bağımsız düşünmek yanlıştır.

Sonuç olarak önümüzdeki dönemde dijital sosyolojinin beşeri bilimlerin gündemini meşgul edeceği söylenebilir. Dijitalleşme ve teknolojinin gündelik hayatın her noktasında onsuz yaşanamaz bir ağırlık teşkil ediyor oluşu bu tespiti güçlendirmektedir. Dijital sınıf çalışmaları ise dijital sosyolojinin daha eleştirel bir noktaya çekilerek ana akımın görmezden geldiği sosyoekonomik gündemleri görünür kılabilir. Dolayısıyla bu çalışmada yapılan incelemeler sonrasında eleştirel bir perspektifte duran çalışmacılara, dijital sosyoloji ve dijital sınıf çalışmaları arasındaki bağlantının altını daha fazla çizmeleri gerektiği fikri önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Abel, J. P., Buff, C. L., & Burr, S. A. (2016). Social media and the fear of missing out: Scale development and assessment. *Journal of Business & Economics Research (JBER)*, 14(1), 33-44.
- Arjona, A. (2017). Civilian cooperation and non-cooperation with non-state armed groups: The centrality of obedience and resistance. *Small Wars & Insurgencies*, 28(4-5), 755-778.
- Bauman, Z. (2013). *Modernite, Kapitalizm, Sosyalizm*. Çev. F. Doruk Ergun. Say Yayınları: İstanbul.
- Bauman, Z. (2014). *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?*. Çev. Hakan Keser. Ayrıntı: İstanbul.
- Belek, İ. (2018). *Esnek Üretim Derin Sömürü*. 3. Baskı. Yazılama: İstanbul.
- Bilir, Z. E. (2008). Duyguların ve bedenlerin ticarileşmesi: Ankara’daki alışveriş merkezlerinde çalışan kadın satış görevlileri. *Emek Araştırma Dergisi*, 1, 19-47.
- Casilli, A. A. (2017). Global digital culture| Digital labor studies go global: Toward a digital decolonial turn. *International Journal of Communication*, 11, 21.

- Chan, C. H., & Fu, K. W. (2018). The “mutual ignoring” mechanism of cyberbalkanization: triangulating observational data analysis and agent-based modeling. *Journal of Information Technology & Politics*, 15(4), 378-387.
- Darr, W., & Johns, G. (2008). Work strain, health, and absenteeism: a meta-analysis. *Journal of occupational health psychology*, 13(4), 293.
- Das, R. J. (2017). *Marxist Class Theory for a Skeptical World*. Brill: Leiden.
- Daudi, A. (2022). Social Media Hedonism and the Case of 'Fitspiration': A Nietzschean Critique. *Sport, Ethics and Philosophy*, 1-16.
- Davis, M. (2018). *Eski Tanrılar, Yeni Bilmeceler Marx'ın Kayıp Teorisi*. Çev. Şükrü Alpagut. Yordam: İstanbul.
- de Almeida, M. A., Correia, A., Schneider, D., & de Souza, J. M. (2021). COVID-19 as opportunity to test digital nomad lifestyle. In *2021 IEEE 24th International Conference on Computer Supported Cooperative Work in Design (CSCWD)* (pp. 1209-1214). IEEE.
- Dejours, C. (2010). Christophe Dejours'la Söyleşi: Etik Acı, Ruhsal Acı, Acıların İnsanı. *Bianet*. <https://m.bianet.org/biamag/emek/119480-etik-aci-ruhsal-aci-acilarin-insani> Erişim Tarihi: 18.04.22.
- Entin, J. (2021). Reconceiving class in contemporary working-class studies. (Ed. Michele Fazio, Christie Launius & Tim Strangleman) *Routledge International Handbook of Working-Class Studies*. Routledge: Oxon.
- Fazio, M., Launius, C. & Strangleman, T. (2021). Introduction. (Ed. Michele Fazio, Christie Launius & Tim Strangleman) *Routledge International Handbook of Working-Class Studies*. Routledge: Oxon.
- Fisher, M. (2011). *Kapitalist Gerçekçilik Başka Alternatif Yok mu?*. Çev. Gül Çağalı Güven. Habitus: İstanbul.
- Fisher, M. (2020a). *Acid Communism: Psikedelik Maddeler ve Sınıf Bilinci*. Çev. Uraz Aydın. <http://imdatfreni.org/acid-communism-psikedelik-maddeler-ve-sinif-bilinci-mark-fisher/> Erişim Tarihi: 25.09.22.
- Fisher, M. (2020b). *Akıl Sağlığı Neden Politik Bir Meseledir?*. Çev. Koray Kırmızısakal. <https://terrabayt.com/dusunce/akil-sagliği-neden-politik-bir-meseledir/> Erişim Tarihi: 20.05.22.
- Ford, M. (2022). *Robotların Yükselişi*. 11. Baskı. Çev. Cem Duran. Kronik Kitap: İstanbul.
- Frantzen, M. K. (2021). *Bugünü Özgürleştirmek: Depresyonun Politikası*. Çev. Umut-Sen Çeviri Kolektifi. *Los Angeles Review of Books*. <https://umutsen.org/index.php/ceviri-bugunu-ozgurlestirmek-depresyonun-politikasi-los-angeles-review-of-books/> Erişim Tarihi: 18.04.22.

- Fussey, P., & Roth, S. (2020). Digitizing sociology: Continuity and change in the internet era. *Sociology*, 54(4), 659-674.
- Gürcan, E. C. (2019). Küresel Kapitalizmin Krizi, Sınıflar ve “Yeni” Toplumsal Hareketler. *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*: Sayı 50, 2019-2. 71-94. Dipnot: Ankara.
- Han, B. (2020). *Yorgunluk Toplumu*. (Çev. Samet Yalçın). Altıncı Basım. Açılımkitap: İstanbul.
- Han, B. (2021). *Yorgunluk Virüsü*. Çev. Özgür Umut Baz & Emir Aydoğan. <https://textumdergi.net/pandemi-yorgunluk-virusu/> Erişim Tarihi: 03.02.23.
- Han, B. (2022). *Enfokrazi Dijitalleşme ve Demokrasinin Krizi*. Çev. Mustafa Özdemir. Ketebe Yayınları: İstanbul.
- Hermann, I., & Paris, C. M. (2020). Digital Nomadism: the nexus of remote working and travel mobility. *Information Technology & Tourism*, 22(3), 329-334.
- Kardaş, S. (2018). *Dijital Sosyoloji ya da Yeni Toplumsallıklar*. Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Linkon, S. L. (2021). Class analysis from the inside Scholarly personal narrative as a signature genre of working-class studies. (Ed. Michele Fazio, Christie Launius & Tim Strangleman) *Routledge International Handbook of Working-Class Studies*. Routledge: Oxon.
- Lupton, D. (2012) *Digital Sociology: An Introduction*. University of Sydney: Sydney.
- Lupton, D. (2015). *Digital Sociology*. Routledge: Oxon.
- Maarof, M. G., & Mahmud, F. (2016). A review of contributing factors and challenges in implementing kaizen in small and medium enterprises. *Procedia economics and Finance*, 35, 522-531.
- Mandıracıoğlu, A. (2013). Presentizm olgusu. *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı*, 3(2), 9-17.
- Mongomery, N. & bergman, c. (2022). *Neşeli Militanlık Toksik Zamanlarda Direnişi Örmek*. Çev. Gülnur Elçik. İletişim: İstanbul.
- Müller, A. (2016). The digital nomad: Buzzword or research category?. *Transnational Social Review*, 6(3), 344-348.
- Neilson, D. (2018). In-itself for-itself: Towards second-generation neo-Marxist class theory. *Capital & Class*, 42(2), 273-295.
- Odman, A. (2022). *Çalışma Acısı ve İntiharlar - 1 Sınıf Mücadelesinin Ruhsal Alanı* (Söyleşi: Bekir Avcı). 1+1 Express. <https://birartibir.org/sinif-mucadelesinin-ruhsal-alani/> Erişim Tarihi: 18.04.22.

- Orel, M. (2019). Coworking environments and digital nomadism: Balancing work and leisure whilst on the move. *World Leisure Journal*, 61(3), 215-227.
- Pencolé, M. (2021). Dijital Emek. (Ed. KRISIS (Journal for Contemporary Philosophy) Yayın Kurulu) *Kıydan Köşeden Marksizm Kılavuzu içinde*. Dipnot: Ankara.
- Prashad, V. (2019). *Esmer Milletler Halkların Üçüncü Dünya Tarihi*. Çev. Çağdaş Sümer & Senem Erdoğan. Yordam: İstanbul.
- Prilyantinasari, P., & Mulyana, A. (2020). The effect of instagram exposure of hedonic lifestyle on dissonance rates for digital native. *International Journal of Environment, Agriculture and Biotechnology*, 5(2), 396-402.
- Przybylski, A. K., Murayama, K., DeHaan, C. R., & Gladwell, V. (2013). Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out. *Computers in human behavior*, 29(4), 1841-1848.
- Sauer, B. (2021). Kesişimsellik. (Ed. KRISIS (Journal for Contemporary Philosophy) Yayın Kurulu) *Kıydan Köşeden Marksizm Kılavuzu içinde*. Dipnot: Ankara.
- Serpa, S. (2021). Digital Society and Digital Sociology: One Thing Leads to the Other. *Science Insights*, 38(3), 314-316.
- Singh, J., & Singh, H. (2009). Kaizen philosophy: a review of literature. *IUP journal of operations management*, 8(2), 51.
- Standing, G. (2009). *Work after Globalization Building Occupational Citizenship*. Edward Elgard Publishing: Cheltenham.
- Strangleman, T. (2008). Sociology, social class and new working class studies. *Antipode*, 40(1), 15-19.
- Svensson, P. (2010). The landscape of digital humanities. *Digital humanities quarterly*, 4(1).
- Svensson, P. (2012). The digital humanities as a humanities project. *Arts and Humanities in Higher Education*, 11(1-2), 42-60.
- Taylor, M. (2017). Who Works for Globalisation? The challenges and possibilities for international labour studies. (Ed. Marcus Taylor) *Renewing International Labour Studies*. Routledge: Oxon.
- Taylor, M. & Rioux, S. (2018). *Global Labour Studies*. Polity Press: Cambridge.
- Yılmaz, Ö. (2022). *Emeğin Bireyselleşmesi ve Freelance Gazetecilik*. (Ed. Aslı Yapar Gönenç & Gülsün Bozkurt) *İletişim ve Medya içinde*. Der Yayınları: İstanbul.
- Yücesan-Özdemir, G. (2017). *Sınıf Çalışmaları: Akademik Alana Marksist Müdahale*. (Ed. Alper Dizdar) *Anaakım Bilime Marksist Müdahale içinde*. İleri Kitaplığı Yayınevi: İstanbul.
- Yücesan-Özdemir, G. (2021). *İnatçı Köstebek Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş*. 2. Baskı. İmge: Ankara.
- Zhang, Z., Jiménez, F. R., & Cicala, J. E. (2020). Fear of missing out scale: A self-concept perspective. *Psychology & Marketing*, 37(11), 1619-1634.